

stimulated the evolution of public government, forming of the European capitalist system and changes in the social structure of society. In the geopolitical measurements the Reformation became one of the factors of building national states in Europe. In this article it is shown the place of the Reformation in the forming of values of European civilization.

Key words: the Reformation, state, church, religion, protestantism, M. Luter, G. Calvin.

Статтю подано до редколегії
30.04.2017 р.

УДК 327 5+140. 8(410)(092)

Ганна Хлібовська

Англійський мислитель Генрі Болінгброк (1678–1751 рр.) про принцип «рівноваги сил» у міжнародних відносинах

У статті проаналізовано погляди англійського політика й мислителя Г. Болінгброка щодо принципу «рівноваги сил» у міжнародних відносинах як чинника, котрий унеможлилював би війни та військові конфлікти. Охарактеризовано фактори, що, на його думку, забезпечували б стабільний європейський порядок. Виокремлено роль Г. Болінгброка як одного з лідерів партії торі в практичній реалізації європейського балансу в міжнародних відносинах.

Ключові слова: Г. Болінгброк, військові конфлікти, міжнародні відносини, принцип «рівноваги сил», Утрехтський мирний договір.

Постановка наукової проблеми та її значення. Міжнародні відносини у XVIII ст. визначалися змінним співвідношенням двох тенденцій: розширенням співробітництва між країнами, з одного боку, і конфліктністю, зумовленою нерівномірністю й своєрідністю їх розвитку – з іншого. Система міжнародних відносин, що формувалася після завершення Тридцятилітньої війни, увібрала в себе як основні регіони Європейського континенту, так і інші частини світу, передусім азійську та американську. Поступово ускладнилася взаємодія внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку в межах системи, посилювалася диференціація великих та малих держав, метрополій і колоній.

Одночасно закладались основи міжнародного права, що втілились у договорах, конвенціях й інших формах багатосторонніх зв'язків. Зросло значення дипломатичної діяльності – важливого аспекту зовнішньої політики та координації зусиль для розв'язання регіональних і світових проблем. Відтак поступово формується один із визначальних принципів міжнародних стосунків – принцип «рівноваги сил», – реалізація якого не втратила актуальності й сьогодні.

Означені зміни в міжнародній політиці стали об'єктом вивчення представників європейського Просвітництва – провідного тогочасного світоглядного напрямку, позаяк ідея балансу, або рівноваги сил, виявилася дуже близькою до ідеї рівноваги внутрішніх соціальних сил, балансу політичних інструментів – законодавчої, виконавчої й судової влади – засадничої тези просвітницької ідеології в побудові соціально справедливого суспільства. Тогочасні мислителі, намагаючись проаналізувати сутність воєн і воєнних конфліктів у новий час, пропонували свої підходи до утвердження такого європейського порядку, який би унеможливив у майбутньому розв'язання зовнішньополітичних проблем військовими методами. Чільне місце з-поміж них займає англійський просвітник і політичний діяч, один з авторів Утрехтського мирного договору Генрі Сент-Джон лорд Болінгброк (1678–1751 рр.).

Аналіз дослідження цієї проблеми. Проблема міжнародних відносин у Європі другої половини XVII – початку XVIII ст. має значну історичну літературу. Однак власне роль Г. Болінгброка як одного з впливових політиків рубежу XVII–XVIII ст., майже не досліджувалась істориками. Найбільш повно охарактеризували його діяльність М. Барг [1] та Є. Ієрусалимська [9]. У їхніх наукових розвідках проаналізовано вплив середовища на формування поглядів Г. Болінгброка, його просвітницьку філософію, політичну діяльність. Фрагментарно окреслено позицію Г. Болінгброка щодо існуючих міжнарод-

них відносин і відстоювання ним принципу «балансу сил» як визначальної теорії й практики задля утвердження міжнародної стабільності в Європі.

У монографії Т. Лабутіної розкрито політичні ідеї представників англійського Просвітництва, зокрема й Г. Болінброка [11]. Оцінено їхню роль у практичній реалізації запропонованих ними реформ. Досить розлогу характеристику просвітницьких поглядів в Англії подано в узагальнюючій праці за редакцією Н. Мещерякової [12]. Проте в цих дослідженнях особливу увагу звернуто на думки мислителів щодо реформи політичної системи, запровадження принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову, надання політичних прав населенню, утвердження соціально справедливої суспільства, місця особи в соціумі.

Питання міжнародного порядку другої половини XVII – початку XVIII ст. стали предметом наукового вивчення Л. Івоніної [6; 7; 8]. У роботах науковця поряд із загальним оглядом міжнародних відносинах звернуто увагу на можливість утвердження балансу сил у європейській політиці, виокремлено думки щодо цього принципу політиків і мислителів.

У дослідженнях Ю. Борисова та Т. Ісламова розглянуто зовнішню політику двох найбільших антагоністів у тогочасних міжнародних відносинах – Франції й імперії Габсбургів. Так, зокрема, Ю. Борисов розкриває чинники зростання могутності Франції за правління Людовіка XIV, описує війни Франції, які мали на меті встановлення її переважаючого впливу в Європі, реакцію на них європейських країн [3]. Т. Ісламов характеризує зовнішню політику держави австрійських Габсбургів, поєднуючи її із внутріполітичним становищем країни [10].

Отже, лише окремі аспекти ролі Г. Болінброка, здебільшого як політика, відображено в науковій літературі.

Мета й завдання статті. З огляду на недостатнє вивчення означеної теми у вітчизняній історіографії, метою статті є дослідження поглядів відомого англійського політичного діяча XVIII ст. Г. Болінброка на проблему створення в Європі міжнародного порядку, який би гарантував стабільність й унеможливив збройні конфлікти. Визначальним чинником такого порядку він уважав утвердження принципу «рівноваги сил».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Початок XVIII ст. означений війною за іспанський спадок, яка сконцентрувала головні суперечності, сформовані наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Вона остаточно поховала ідею встановлення верховенства Франції в Європі. Натомість складається Утрехтська підсистема міжнародних відносин, що проіснувала майже до кінця століття. Визначальною її рисою стало утвердження ідеї «балансу сил» як провідної теорії міжнародних відносин, що прийшла на зміну попереднім світоглядним імперативам християнської єдності чи божественного права монархів. Безперечно, принцип балансу сил і раніше застосовували в зовнішній політиці держав. Однак уперше в Утрехтському договорі 1713 р. чітко сформульовано мету збереження миру в Європі при дотриманні рівноваги сил на континенті. Відбулося визнання державного суверенітету, за яким кожна держава має повновладдя на власній території. Національна держава стала визначальним суб'єктом міжнародного права. Одночасно склалась ієрархія держав та народів: навколо великих країн групувалися слабші, формуючи в такий спосіб достатньо стійкі центри сили. Найвпливовішим натхненником нової політики в міжнародних відносинах початку XVIII ст. був англійський мислитель Г. Болінброк.

Нащадок старовинного аристократичного роду, Генрі Сент-Джон, майбутній лорд Болінброк, народився в 1678 р. у маєтку Баттерсі, неподалік від Лондона. Закінчивши Оксфордський університет, багато подорожував по континентальній Європі, де вивчив декілька іноземних мов. У 1701 р. за сімейною традицією він став депутатом палати общин, у якій представляв інтереси Вутон-Басета. Його жителі з покоління в покоління вибирали в парламент представників родини Сент-Джонів. Політична кар'єра Г. Болінброка розпочалась із вступом Англії у війну за іспанський спадок і завершилась з укладенням Утрехтського мирного договору. Будучи хорошим оратором, він досить швидко став одним із популярних та впливових політиків, прихильником партії торі. У політичній діяльності відстоював інтереси земельної аристократії, однак визнав результат «Славної революції» 1688–1689 рр., тобто вважав компроміс між земельною аристократією й буржуазією доконаним фактом [2, с. 20–21].

Займаючи посади військового міністра впродовж 1704–1708 рр. та державного секретаря (міністра закордонних справ) Англії в 1710–1714 рр., він стояв біля витоків нового міжнародного порядку.

Розквіт політичної кар'єри мислителя припадає на правління останньої правительки з династії Стюартів, королеви Анни, після смерті якої на англійському престолі утверджується Ганноверська династія, у парламенті – політичні опоненти Г. Болінброка – партія вігів. Його спроба зберегти престол за Стюартами й проголосити королем Якова III була придушена. Новий король Георг I позбавив політика всіх посад, а парламент звинуватив у державній зраді та конфіскував його маєтності. Г. Болінброк рятується втечею до Франції. У його житті розпочався тривалий період еміграції.

До Великої Британії він повернувся в 1723 р., однак політична кар'єра виявилася для нього закритою. Г. Болінброк зайнявся публіцистикою, яка в той час переживала період розквіту в країні. Уже після його смерті, у 1752 р., опубліковано його найвідоміший твір «Листи про вивчення і користь історії», написаний Г. Болінброком у 30-х роках XVIII ст.

Сама назва цього твору є досить промовистою. «Любов до історії здається невід'ємною від людської природи, позаяк вона невід'ємна від любові до самого себе», – зазначає Г. Болінброк [2, с. 11]. Мислитель вважає історію учителькою для будь-якої людини й особливо політиків. Відтак її вивчення повинне слугувати основою для дії, яка унеможливує повторення помилок, бо «приклади, які надає історія, – як щодо людей, так і подій – зазвичай мають завершений характер: увесь приклад повністю розкритий перед нами, – а відповідно і весь урок чи декілька уроків, які філософія може віднайти для нас із цього прикладу» [2, с. 18]. Тому одним із перших у політичній філософії, докладно обґрунтовуючи ідею «балансу сил», Г. Болінброк використовує приклади з європейської історії від XV до початку XVIII ст.

Розмірковуючи над характером міжнародних відносин у Європі, він відзначає їхній суперечливий характер, коли періоди відносної стабільності змінювалися військовим протистоянням, викликаним порушенням балансу сил. Такий стан, вважає Г. Болінброк, зумовлювався експансіоністською політикою Франції. Відтак мислитель пропонує розглядати історію європейських країн передовсім у контексті їхньої зовнішньої політики й стосунків із Францією, а їхню політику оцінювати з огляду на безпосередній внесок у дотримання балансу сил у Європі [2, с. 107].

Для більш детального вивчення міжнародної ситуації Г. Болінброк виокремив декілька періодів: перший – із XV до кінця XVI ст.; другий – до Піренейського мирного договору 1659 р. між Іспанією та Францією; третій – від Піренейського миру до початку 30-х років XVIII ст. У кожному з них він досліджував причини й наслідки міжнародних подій у взаємозв'язку внутрішньої та зовнішньої політики держави, її форми правління, національного інтересу, характеру й релігії народу та інших постійно діючих чинників. Засадничою тезою є пошук причин, що порушили баланс сил, «принцип, на якому засновувалися усі мудрі рішення європейських нарад стосовно Франції та Австрії, що визначався прагненням попередити порушення рівноваги, не даючи схилитися шальці терезів на одну сторону» [2, с. 82–83].

Одна із сюжетних ліній твору ґрунтується на виявленні факторів, що сприяли активізації зовнішньополітичної діяльності Франції в Європі. Її апогеєм стала війна за іспанський спадок, сучасником якої був автор твору, котрий згодом долучився до укладення Утрехтського договору. Міркування Г. Болінброка цінні з огляду на його безпосередню участь у європейській політиці початку XVIII ст.

У традиціях тогочасного історіописання він досить емоційно характеризував зовнішню політику англійського двору в XVI ст., викривав слабодухого Генріха VI, «безвідповідального» Генріха VII, які «багато в чому допомогли зміцнити, так само як і розширити» монархію у Франції [2, с. 87]. Аналізуючи зовнішньополітичні прорахунки Тюдорів, автор сформулював свій варіант бажаних дій монархів: «Можна було отримати вигоду з релігійних чвар; підтримка протестантської партії у Франції дозволила б приборкати королівську владу і позбавити її можливості діяти, нагадувало б становище, в якому вона перебувала раніше внаслідок відчуження багатьох її територій та надзвичайної сили її васалів» [2, с. 99].

Такої ж фатальної помилки, на думку автора, допустились і інші сусіди Франції, дотримуючись компромісу в зовнішньополітичних стосунках із французьким королем Людовіком XIV, який прагнув утвердити домінуюче становище своєї країни в Європі. До того часу, як Вільгельм Оранський очолив Голландію, у Європі не було гідного суперника Людовіку XIV. До того ж ситуативні союзи, які утворювали європейські країни проти Франції, не давали бажаних результатів. Сама ж Франція, стараннями міністрів Рішельє та Мазаріні, котрі проводили досить гнучку політику, не допускала

зміцнення основних суперників – іспанських й австрійських Габсбургів. Як наслідок, претензії французького короля, його сила росли та погрожували всій Європі, натомість інші держави слабшали. Відтак Бурбони мали «одного разу пред'явити на противагу всій Європі вигадані права» на Іспанське королівство. Тим самим «взуькість поглядів», «помилкові уявлення», «порочність державних діячів» не тільки вчасно не запобігли зростанню цієї держави, а й вигодували її, зробивши майже непереможною для будь-якої майбутньої конфедерації [2, с. 87–88].

Для Г. Болінброка привид об'єднання Французького та Іспанського королівств бачився «фатальною загрозою перед людством» з боку «сучасного Карфагена», яку, нарешті, після тривалого військового протистояння з Францією, усвідомили всі держави. Він досить детально описує хід військових дій під час трьох великих військових конфліктів, які вів Людовік у XIV – другій половині XVII ст. Саме вони спричинили нагальну потребу в об'єднанні сил й утворення коаліції, яка б могла зупинити Францію [2, с. 92].

Отже, пояснюючи причини зростання могутності Франції активною діяльністю Людовіка XIV і прорахунками її сусідів, Г. Болінброк приходять до декількох висновків. По-перше, проекти «вічного миру» на основі загальної влади виявились утопічними; по-друге, будь-який мир, який ґрунтується лише на договорах, є ілюзорним; по-третє стійкий мир досяжний тільки на основі стримування найсильнішої держави об'єднаною протидією зростанню її могутності з боку інших держав.

Відтак ще однією важливою темою стало дослідження процесу створення коаліцій європейських держав із метою протидії сильнішій задля збереження стабільності й рівноваги. Проблема ставлення до союзників була важливою для Г. Болінброка не лише як теоретика, але і як дипломата, оскільки в період його політичної кар'єри виникають та оформляються перші європейські союзи.

Він стверджує, що власне Тридцятилітня війна, що завершилась укладенням Вестфальського договору, підготувала ґрунт для гегемонії Франції в Європі, бо її головний суперник (Священна Римська імперія) вийшов із війни ослабленим. Головним напрямом французької експансії стали Південні Нідерланди, що зіштовхувало її з Голландією, яка в цей час була однією з наймогутніших держав, проте не могла протидіяти Франції. Виникає ситуація, коли жодна з європейських країн не здатна самотужки протистояти посиленню французького впливу на континенті. Це об'єктивно сприяло формуванню коаліцій держав. У 1668 р., з ініціативи Голландії, утворюється Троїстий союз у складі Голландії, Англії, Швеції, що мав оборонний характер. У 1686 р. виникає Аусбурзька ліга в складі Голландії, Священної Римської імперії, Іспанії, Швеції, Баварії, Пфальцу, Саксонії й Савойї, до якої в 1689 р. приєдналась Англія. Обидві коаліції були сформовані як реакція-відповідь на початок військових дій Франції в Європі.

Однак ставлення Г. Болінброка до цих союзів двоєке. З одного боку, він визнавав їх необхідність, з іншого – критикував союзників по антифранцузькій коаліції за нерішучість і відстоювання передовсім своїх еґотистичних інтересів. Із-поміж них найбільш непослідовно він уважав політику Священної Римської імперії, починаючи з Вестфальського договору, що об'єктивно сприяла зростанню могутності Франції.

Намагаючись обґрунтувати свою позицію, мислитель використовує приклади з історії. Г. Болінброк переконаний, що імператор досить часто нехтував інтересами німецьких князів, яких уважав своїми васалами і, як наслідок, серед них посилювалися профранцузькі настрої. Він не чинив протидії експансії Франції на лівому березі Рейну, залишивши практично незахищеними частину німецьких держав у 1688 р., надаючи перевагу боротьбі з Османською імперією. У 1668 р. імператор Леопольд I уклав сепаратний договір із Францією за спиною своїх союзників Голландії та Англії. Зрештою, самі ж правителі німецьких держав не висловлювали особливого занепокоєння щодо зростаючої зовнішньополітичної активності Франції [2, с. 95–97].

Дещо менше критикується зовнішня політика іншого важливого учасника антифранцузьких коаліцій – Голландії. Помилковим він уважав сепаратний мир з Іспанією, яка визнала суверенітет Голландії під час підписання Вестфальського договору 1648 р., бо це посилило Францію. Г. Болінброк звинувачує Голландію в конфронтації з Англією, яка спричинила англо-голландські торгові війни, і відзначає, що альтернативою такому протистоянню був би союз з Англією на противагу Франції. Засуджуються ним також дії Голландії під час укладення Німвегенського договору 1678 р., який мав результатом сепаратну угоду Голландії та Франції. Не схвалює Г. Болінброк поведінку Голландії на переговорах в Утрехті 1713 р., учасником яких був сам політик. Для Англії, що несла

значні витрати від війни, важливо було її зупинити й виробити консолідовану позицію учасників антифранцузької коаліції. Відтак, будучи міністром закордонних справ, він виступав за припинення військових дій і початок переговорів про мир. Натомість Голландія підтримувала ідею продовження війни за іспанський спадок і блокувалася вігами – політичними опонентами Г. Болінгброка всередині країни, котрі також виступали за війну. Відтак початково переговори не мали позитивного результату [2, с. 156–159].

Критика Г. Болінгброком союзників була до деякої міри справедливою, оскільки для вироблення умов договору потрібні були узгоджені дії учасників переговорів. Однак кожен із них виступав одноосібно, відстоюючи власні державні інтереси, нехтуючи інтересами інших учасників коаліції, що, безумовно, затягувало переговорний процес.

Натомість, зовнішню політику Англії в той час Г. Болінгброк оцінює позитивно, відзначаючи, що власне вона була важливим учасником міжнародних подій і намагалась утвердити континентальну рівновагу, протидіючи Франції як військовими методами, так і дипломатичними, утворюючи антифранцузькі коаліції. Формулюючи засади британської зовнішньої політики, він закликав «діяти енергійно, але пов'язувати себе обіцянками обережно й завжди співвідносити нашу допомогу з нашими можливостями і з реальними потребами наших союзників» [2, с. 158].

Потрібно зазначити, що надалі цей принцип став визначальним зовнішньополітичним пріоритетом Англії. А в XIX ст. ще один відомий британський політик Г. Пальмерстон, модернізуючи його, сформулював визначальну тезу британської міжнародної політики, зазначаючи, що у Великій Британії немає постійних союзників, а є постійні інтереси, згідно з якими вона формує союзи [4]. Зрештою, такий прагматичний підхід до визначення зовнішньополітичних пріоритетів може використовувати й сучасна Українська держава.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, поєднуючи в собі риси блискучого політика й мислителя, Г. Болінгброк сформулював власне ставлення до найбільш гострих проблем міжнародних відносин. Принцип «балансу сил», означений ним, не втратив актуальності й сьогодні, як, зокрема, й засаднича ідея його твору «Листи про вивчення і користь історії», у якій постулюється теза про практичне значення історії, що вчить людину на основі прикладів із минулого.

Джерела та література

1. Барг М. А. Историческая мысль английского Просвещения: Болингброк / М. А. Барг // Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории / Г. Болингброк [общая ред. М. А. Барга]. – Москва : Наука, 1978. – С. 274–315.
2. Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории / Г. Болингброк ; [общая ред. М. А. Барга]. – Москва : Наука, 1978. – 358 с.
3. Борисов Ю. В. Дипломатия Людовика XIV / Ю. В. Борисов. – Москва : Междунар. отношения, 1991. – 395 с.
4. Виноградов В. Н. Лорд Пальмерстон в европейской дипломатии / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 2006. – № 5. – С. 182–209.
5. Ивонин О. Е. У истоков европейской дипломатии нового времени / О. Е. Ивонин. – Минск : Университетское, 1984. – 160 с.
6. Ивонина Л. И. Дипломатия и революция. Две Английские революции и европейская политика XVII в. / Л. И. Ивонина. – Смоленск : СГПУ, 1998. – 298 с.
7. Ивонина Л. И. Очерки международных отношений в Европе во время становления Вестфальской системы (1648–1715) / Л. И. Ивонина. – Москва : РосКонсультант, 2005. – 234 с.
8. Ивонина Л. И. Война за испанское наследство / Л. И. Ивонина. – Москва : РосКонсультант, 2009. – 288 с.
9. Иерусалимская Е. В. Английский просветитель Г. Болингброк об изучении и пользе истории / Е. В. Иерусалимская // Преподаватель XXI век. – 2013. – № 2. – С. 270–278.
10. Исламов Т. М. История Габсбургов. Становление и развитие. XVI–XIX вв. / Т. М. Исламов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 2. – С. 11–40.
11. Лабутина Т. А. У истоков современной демократии. Политическая мысль английского Просвещения / Т. А. Лабутина. – Москва : IRIS-PRES, 1994. – 303 с.
12. Просветительское движение в Англии / под ред. Н. М. Мещеряковой. – Москва : Изд-во МГУ, 1991. – 443 с.

Хлибовская Анна. Английский мыслитель Г. Болингброк (1678–1751 гг.) О принципе «равновесия сил» в международных отношениях. Анализируются взгляды на международные отношения представителя

английського Просвещения и одного из ведущих политических деятелей партии тори, военного министра и министра иностранных дел Англии начала XVIII в. Г. Болингброка. Особое внимание уделяется отношению мыслителя к принципу баланса сил как определяющему для установления прочного мира в Европе. В связи с этим он исследует причины возрастания внешнеполитической активности Франции после Тридцатилетней войны и создание первых коалиций европейских государств. Свое видение проблем стабильности европейского порядка Г. Болингброк наиболее полно изложил в произведении «Письма об изучении и пользе истории».

Ключевые слова: Г. Болингброк, военные конфликты, международные отношения, принцип «равновесия сил», Утрехтский мирный договор.

Khlibovska Hanna. English notionalist G. Bolingbroke (1678–1751) About the Principle of «Balance of Power» in International Relations. In this article are analyzed views on the international relations of the representative of the English Enlightenment and one of the leading political figures of the Tory Party, the Minister of War and the Minister of Foreign Affairs of England at the beginning of the XVIII century, H. Bolingbroke. Particular attention is paid to the attitude of the thinker to the principle of the balance of power as a determining factor for the establishment of a lasting peace in Europe. In connection with this he explores the reasons of the increase in French foreign policy activity after the Thirty Years' War and the creation of the first coalitions of European states. His vision of the problems of the European order stability H. Bolingbroke expounded most fully in the work «Letters of the Study and Use of History».

Key words: H. Bolingbroke, military conflicts, international relations, the principle of «the balance of power», Utrecht peace treaty.

Статтю подано до редколегії
10.04.2017 р.

УДК94(47+57+4)«1945/1948»(092)

Лариса Шваб

Центрально-Східна Європа в планах Йосипа Сталіна після Другої світової війни

У статті висвітлено погляди Йосипа Сталіна на облаштування Центрально-Східної Європи після Другої світової війни як «поясу безпеки радянської держави» по західному й балканському периметру. Наголошено, що, формуючи «сферу впливу», СРСР звернувся до концепції безпеки, заснованої на розширенні території; отже, «сфера впливу» й «зона безпеки», у розумінні Сталіна, були рівноцінними поняттями. Констатується про формування чіткого орієнтиру на створення сталінської моделі організації суспільств 1947–1948 рр.

Ключові слова: Друга світова війна, Йосип Сталін, Центрально-Східна Європа, «сфера впливу», «зона безпеки», сталінізація.

Постановка наукової проблеми та її значення. На межі 1980–1990-х рр. XX ст., коли чотири десятиліття комуністичних режимів у Східній Європі внаслідок «оксамитових», «ніжних» та ін. революцій добігли кінця, проблеми радянського фактора (й особисто Й. Сталіна), його ролі в післявоєнній історії регіону, висунулися на передній край наукового й громадського інтересу. Почався інтенсивний процес переосмислення минулого. Під тиском громадських настроїв і думки, радянські архіви розсекретили частину засекречених фондів і колекцій радянських документів. Численні «круглі столи», конференції тощо, передусім у Москві, виявили два погляди на проблему: перший визнавав силовий варіант упровадження сталінської моделі державного розвитку в Східній Європі, інший – наявність балансу між внутрішніми й зовнішніми факторами. У 1991 р. американський історик і політолог Дж. Л. Геддіс, кажучи про необхідність відкриття радянських архівів для об'єктивного вивчення історії «холодної війни», наголосив: «Немає буквально жодної події з 1945 по 1953 рр., які б упевнили західних істориків у тому, що вони розуміють перспективу дій Радянського Союзу». І все ж нагромаджений масив документів, свідчень тощо формують переконливе розуміння того, що